

Kurze
 Beschreibung
 der
 in
 Europa
 gebräuchlichen
 Teichern
 Und
 Ihren
 Eigenchaft
 fern.

Vaderlandsliefde

HOORCOLLEGE OVER NATIONALISME EN NATIONAAL GEVOEL IN EUROPA

Namen.	Spanier.	Frankoh.	Italiën.	Teutlicher.	Boerlander.	Schwed.
Sitten	Hochmüthig.	Leichsinig.	Hinderhaltig.	Offenherzig.	Wehl Gestalt.	Stark und Gr.
Was ^{ihnen} Liebsteht	Wunderbarlich.	Und geistlich.	Ehrlich.	Ganz Gut.	Lieb-reich.	Graus-sam
Verstand	Klug u. Weis.	Geistlich.	Scharfsinnig.	Witzig.	Unmüthig.	Harthertig.
ihnen ^{gehörlich}	Müthlich.	Bündlich.	Wie iderwill.	Über Allmit.	Weiblich.	Streitend.
Waffen schall	Schüttelgebet.	In Kriessachen.	Geistlichen Rechte.	Militärischen Rechte.	Weil Weis.	Frauen Künst.
Der Kleidung.	Lebraz.	Unschändlich.	Ehrsam.	Macht alles Recht.	Unschändlich.	Von Leder.
Bestandten.	Geistlich.	Geistlich.	Geistlich.	Unschändlich.	Unschändlich.	Über Wasser.
Lieben.	Liebt und Wirt.	Von Krieg.	Das Gold.	Von Trunk.	Die Weisheit.	Künstlichheit.
Krantheiten.	Versterben.	Von Trunk.	Unschändlich.	Unschändlich.	Versterben.	Versterben.

Door Joep Leerssen

NRC **HANDELSBLAD**
ACADEMIE

Onder de naam NRC Handelsblad Academie organiseert de krant speciaal voor abonnees evenementen met een educatief karakter. Een uitdagende selectie cursussen, lezingen, debatten, hoorcolleges en reizen op het gebied van cultuur, maatschappij en persoonlijke ontwikkeling vindt u regelmatig in de krant en op nrc.nl/academie.

Kijk voor het complete aanbod op nrc.nl/academie.

De hoorcolleges van NRC Handelsblad Academie worden geproduceerd i.s.m. Home Academy Publishers, www.home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. Crea Studium Generale UvA, www.crea.uva.nl

Opname:
Sandro Ligtenberg
(Amsterdam, september/oktober 2008)
Stem inleiding:
F.C. van Nispen tot Sevenaer

Mastering:
Frits de Bruijn
Vormgeving:
Aad van den Berg, Bart de Jong
Productie en vermenigvuldiging:
Media Motion BV

ISBN 978-90-8530-044-1
NUR 77
Copyright © 2008
Joep Leerssen

Prof. dr. Joep Leerssen is hoogleraar Moderne Europese Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceerde in binnen- en buitenland talloze artikelen en boeken over nationale stereotypen en over het verband tussen literatuur, historisch besef en nationalisme. In 2006 verscheen van zijn hand *De bronnen van het vaderland*, over taal, literatuur en de afbakening van Nederland in de periode 1806 - 1890. Joep Leerssen is lid van de KNAW en een van de winnaars van de Spinozaprijs 2008.

Vaderlandsliefde

HOORCOLLEGE OVER NATIONAAL GEVOEL EN NATIONALISME IN EUROPA

Door Joep Leerssen

CD 1

Wat is een vaderland, waar ligt het en sinds wanneer?

CD 2

Het begin van de moderne staat

CD 3

De natie aan de macht, de natie aan het woord

CD 4

De schaduw van Napoleon en de geboorte van het nationalisme

CD 5

De negentiende-eeuwse natiestaat: eenwording en eenvormigheid

CD 6

Cultuur en geopolitiek: de herverkaveling van de keizerrijken

CD 7

Rassendenken en etnisch nationalisme: 1845-1945

CD 8

Postnationalisme: de twintigste eeuw

Wat is een vaderland, waar ligt het, en sinds wanneer?

Vaderlandsliefde is een politieke deugd die van alle tijden lijkt te zijn en waarop sterk verschillende politieke ideologieën aanspraak maken - hier te lande dichtte Vondel reeds 'de liefde tot zijn land is ieder aangeboren' en die vaderlandsliefde werd in 1940-'45 zowel door NSB'ers als door verzetsmensen aangeroepen. Nationaal gevoel is dan ook de universeel inzetbare 'joker' in het politieke vocabulaire. Dat maakt een kritische en genuanceerde analyse des te noodzakelijker. Hoewel hedendaagse nationale retoriek graag oudere voorbeelden citeert, raken betekenisverschuivingen daarbij maar al te vaak buiten beeld: de 'vaderlandsliefde' waar aan het eind van de *Gijssbrecht* over wordt gesproken is het heimwee van de balling, geen politieke burgerloyaliteit en het 'vaderland' in kwestie is de stad Amsterdam, geen moderne natiestaat. De 'vrijheid' waar de Schotse edelen ca. 1300 voor strede blijkens de beroemd gebleven 'Declaration of Arbroath' was een feodale, geen nationale, en strekte zich niet uit tot de lagere standen, laat staan tot (land)arbeiders en vrouwen.

De uitdaging is het vage en tegenstrijdige onderwerp van het nationale gevoel en het nationalisme scherp in focus te krijgen. Om te beginnen is een terminologische verheldering onontbeerlijk. Nationalisme wordt hier in een specifieke, technische betekenis gebruikt. Niet elke uiting van vreemdelingenhaat, hoera-chauvinisme of het beklemtonen van verschillen tussen het eigen land en het buitenland is 'nationalistisch' in de strikte betekenis van het woord. In deze colleges wordt daarom een onderscheid gemaakt tussen 'nationaal gevoel' enerzijds (dat zich op tal van manieren kan uiten, ook in de alledaagse cultuur, zoals op 5 mei, maar ook op koninginnedag en tijdens voetbaltoernooien) en het 'nationalisme' in eigenlijke zin anderzijds, als politieke ideologie. Die politieke ideologie (dat wil zeggen: de inzet van nationaal gevoel voor een politieke agenda) komt op in de negentiende eeuw en formuleert het staatkundige ideaal dat elke natie een eigen staatkundige autonomie verdient (het principe van het 'zelfbeschikkingsrecht der volkeren') en dat staten het stevigst in hun

Wat is een vaderland, waar ligt het, en sinds wanneer?

schoenen staan als ze kunnen rekenen op de natuurlijke solidariteit van de constituerende natie. De 'natiestaat' is een ideale congruentie van één natie per staat en één staat per natie; politieke en culturele grenzen vallen daarin samen.

Dat ideaal is ook vandaag de dag nog wijd verbreid aanvaard; het is echter problematischer dan het lijkt, want de territoriale 'footprint' van culturen is nauwelijks te rijmen met de onderlinge afbakening van soevereine staten en hun grondgebieden. De poging om culturele en politieke grenzen te laten samenvallen heeft overal in Europa, van Noord-Ierland tot Kosovo en Macedonië, tot grote conflicten geleid.

Nationalisme legt een verband tussen cultuur en staatkunde. Dat is specifiek voor uitgerekend het Europese nationalisme: de onafhankelijkheids-campagnes van George Washington en Simon Bolivar in Noord- en Zuid-Amerika en van talrijke politici in de twintigste-eeuwse Aziatische en Afrikaanse koloniën zijn veeleer politiek-economisch geïnspireerd. De kern van de Europese problematiek ligt in de negentiende eeuw en in de onderlinge verbanden tussen culturele bewustwording en politieke mobilisatie.

De 'cultuur' waarvan men zich bewust wordt en de 'politiek' waarmee die mobilisatie wordt bedreven, gaan natuurlijk veel verder terug dan 1800. De brontradities van het eigenlijke nationalisme hebben alles te maken met het 'nationaal gevoel' in algemener zin, en de eerste helft van deze collegecyclus (colleges 2 t/m 4) zal trachten de mentaliteitshistorische stromingen in dat nationaal gevoel te ontwarren en in kaart te brengen. In de tweede helft (colleges 5 t/m 8) zullen de ontwikkeling, de diverse uitingen en de invloed van het nationalisme sinds 1815 besproken worden.

Het begin van de moderne staat

Dit college opent met enkele overwegingen over de oorlogen en conflicten tussen middeleeuwse feodale rijken, hun ontwikkeling tot 'staten' in de moderne zin van het woord en (gepaard daaraan) de groeiende neiging tot het aanbrengen van heldere (liefst natuurlijke) grenzen tussen de machtsgebieden van rivaliserende dynastieën (of staten) en hun territoria.

De oorlogen van de veertiende eeuw, waarin ruiterslegers te maken kregen met de grenzen van hun overmacht, leidde overal in Europa tot het ontstaan van krachtige nationale mythen ('Braveheart' Wallace in Schotland, de Guldensporenslag in Vlaanderen, Wilhelm Tell en Jeanne d'Arc in Zwitserland en Frankrijk). De Honderdjarige Oorlog mondt uit in de eerste natuurlijke grens van Europa: het Kanaal als scheiding tussen de Engelse en Franse dynastieën. Ondertussen leren de Europese vorsten de lessen van Machiavelli en omzeilen ze hun feodale adel door een toenemend centralisme en de inrichting van een bureaucratisch bestuursapparaat. De slotfase in dat proces kan gezien worden in de persoon van Lodewijk XIV, die nog geheel en al in middeleeuwse termen denkt over zijn vorstelijk prestige en charisma (l'état, c'est moi), maar onder wiens regering Frankrijk wel aan zijn hedendaagse geopolitieke afbakening en ambities richting de Rijn grens komt.

De natie aan de macht, de natie aan het woord

Een tweede brontraditie is die van het denken over de machtsverdeling binnen de staat en de groeiende claims van de bevolking of burgerij op een machtsaandeel in de staat. Dat zal leiden, aan de vooravond van de Franse Revolutie, tot het democratische beginsel van de volkssoevereiniteit. Eerdere politieke denkbeelden over de controlerende macht van het volk op de vorst (van het Nederlandse Placcaet van Verlaetinghe tegen Filips II tot de ideeën van Locke en Montesquieu) worden in Rousseau's *Du Contrat Social* van 1762 omgevormd volgens het ideaal van de *citoyen*, de burgerstedeling die middels verkiezingen en benoemingen zijn eigen macht uitbesteedt. Uiteindelijk legitimatie in de staat is de collectieve wil van de bevolking, die in dat geval ook niet meer uit 'onderdanen' bestaat maar uit 'burgers'. Aanhangers van deze democratische denkbeelden noemen zich 'patriotten'. Dat woord moet niet misverstaan worden in de huidige betekenis, maar duidde toentertijd op diegenen die hun primaire loyaliteit niet opvatten als 'trouw aan de vorst', maar integendeel als 'solidair verantwoordelijkheidsbesef jegens de samenleving en medeburgers'. Die samenleving en die medeburgers (in de praktijk de Derde Stand, dat wil zeggen de burgerij, onder uitsluiting van de adel en de geestelijkheid) grepen naar de macht in de Amerikaanse en Franse Revoluties van 1776 en 1789 en betitelden zich (mede dankzij de interventies van de priester-politicus Emmanuel Sieyès) sindsdien als de natie.

De schaduw van Napoleon en de geboorte van het nationalisme

De ‘natie’ is niet uitsluitend een maatschappelijk begrip (als het economisch productieve en politiek betrokken deel van de landsbevolking, de burgerij), het is tevens een cultureel begrip. Dat er tussen volkeren verschillen van cultuur, mentaliteit en karakter bestaan was een diep ingesleten gewaarwording, die sinds de late zeventiende eeuw steeds meer gesystematiseerd was en aan elk volk zijn beheptheid en eigenaardigheden toeschreef. In het denken van de cultuurfilosoof Herder wordt een afkeer van de culturele eenheidscultuur en de hegemoniale positie van het Frans classicisme uitgedragen door te stellen dat elke cultuur zijn grootste waarde in zijn eigen, afzonderlijke authenticiteit vindt. Dat de Franse Revolutie in zijn afrekening met oude misstanden ook de ‘nationale’ tradities van de afzonderlijke culturen afschaft, zet in veel Europese landen kwaad bloed. Frankrijk als land van de mensen- en burgerrechten was door de romantische generatie van intellectuelen overal met enthousiasme begroet. Maar Frankrijk als land van de systematische *Gleichschaltung* van de maatschappelijke structuren roept weerstand op.

De schaduw van Napoleon en de geboorte van het nationalisme

Het staatkundige denken van Rousseau en het culturele denken van Herder worden vaak gezien als de twee componenten die in hun interactie gezamenlijk het nationalisme hebben voortgebracht: door respectievelijk de soevereiniteit van het volk als politiek begrip (*demos*) en de individualiteit van het volk als culturele gemeenschap (*ethnos*) te beklemtonen, kan een gecombineerde denktrant ontstaan waarin elke cultuurgemeenschap een natuurlijke claim op politieke autonomie kan laten gelden. Een derde element moet daar echter bij worden verdisconteerd: het historisme, dat eveneens in deze decennia ontstaat. Tegen het modelmatige systeemdenken van de Verlichting en de Franse Revolutie in, beklemtoont het historisme dat elke menselijke en maatschappelijke situatie de organische uitkomst is van een groeiproces. De Duitse Romantici zien in de vernieuwingen van het Napoleontisch regime een brute doorkruising van oude tradities en een vervreemdende kaalslag en brengen daartegen het charisma van het eigen verleden in het geweer. De filosoof Fichte definieert de natie als een morele solidariteit tussen de generaties en leidt daaruit de politieke en morele plicht af om trouw te blijven aan het eigen erfgoed. Met Fichtes ‘Reden an die Deutsche Nation’ (verschenen in 1808, een jaar na de eerste moderne editie van het middeleeuwse Nibelungenlied) wordt het nationalisme als samenhangende ideologie uitgeformuleerd.

De negentiende-eeuwse natiestaat: eenwording en eenvormigheid

In de negentiende eeuw leidt het nationalisme tot een drietal grote staatkundige trends. De eerste beide daarvan zijn het onderwerp van dit college. De ‘oude’ staten van Westelijk Europa komen vanaf 1800 tot een voortvarend cultureel centralisatiebeleid: de nationale identiteit wordt van staatswege uitgedragen middels onderwijs, herdenkingen en andere manifestaties in de publieke sfeer en minderheidsculturen krijgen te maken met een nieuw soort afhoudendheid. Deze trend neemt een aanvang in de Republikeinse fase van de Franse Revolutie, als de nieuwe republiek, gebaseerd op de gedachte van de volkssoevereiniteit en belaagd door talrijke interne en externe vijanden, zichzelf alleen staande kan houden in strikt egalitaire solidariteit, als ‘République française une et indivisible’. Een en dezelfde politicus, Henri Grégoire, kan uit dit ideaal van een nationaal loyaliteitsmonopolie uiteenlopende beleidsvoorstellen ontwikkelen als daar zijn het verlenen van burgerrechten aan de Joden en het uitroeien van de streektaalen. Ook later zal temidden van alle wisselingen van regime Frankrijk steeds een beleid van centralisme blijven volgen en zal elk regime zichzelf zien als actuele belichaming van een tijdloos Frankrijk. Zelfs in de landen die voor de Franse Revolutie weinig sympathie hadden zal dit centralisatie-ideaal postvatten: Nederland transformeert zich van federale republiek tot een allengs sterker gecentraliseerd koninkrijk.

De negentiende-eeuwse natiestaat: eenwording en eenvormigheid

De tweede trend die in dit college aan de orde komt, is die van het nationalisme als nationale aaneensluitingsbeweging. Duitsland en Italië bestonden tot 1800 alleen als talig-culturele gebieden verdeeld over een lappendeken van mini-staatjes; in de loop van de negentiende eeuw worden zij ook staatkundig verenigd. Hoewel die staatkundige vereniging verwezenlijkt wordt door pragmatisch denkende *Realpolitiker* (Bismarck, Cavour) worden de idealen geformuleerd door Romantische denkers zoals Arndt en Mazzini en vindt een niet gering deel van de populaire enthousiasmering plaats tengevolge van Romantische cultuuruitingen – historische romans, de gedichten en liederen van Arndt en van Hoffman von Fallersleben, opera’s van Verdi. De politieke ‘kleur’ van de generatie nationaal-romantici van vóór 1848 laat een merkwaardige mengeling zien van democratisch-progressieve ideeën (het volk aan de macht, een rechtsstaat in plaats van vorstelijke willekeur) en etnisch chauvinisme en nostalgie (behoud van eigen tradities, eigen puurheid tegenover vreemde invloed). In de loop van de eeuw wordt een geleidelijke verschuiving naar ‘rechts’ waarneembaar: het nationalisme, aan het begin van de eeuw een instrument om maatschappelijke verhoudingen mee open te breken, wordt aan het eind van de eeuw een conservatief gedachtegoed.

Cultuur en geopolitiek: de herverkaveling van de keizerrijken

Terwijl het nationalisme zich als staats-centraliserende beweging manifesteert in de ‘oude staten’ en in de aaneensluitingsbewegingen van Duitsland en Italië, oefent het elders een meer centrifugale invloed uit. In de grote, multi-etnische keizerrijken van de Habsburgers, de Romanovs en de Osmanen zullen veel volksgroepen, tengevolge van een herontdekking van hun ‘nationale’ identiteit, een politieke agenda ontwikkelen die gericht is op culturele erkenning, emancipatie en in het uiterste geval afscheiding. Die trend mondt uit in de onafhankelijkheid van veel nieuwe landen tussen 1820 en 1920, van IJsland en Ierland tot Finland, Griekenland en Bulgarije. Ook hier valt duidelijk het primaat op van de cultuur: de aanvang van elke nationale beweging ligt in het demonstreren van de culturele (vooral talige) eigenstandigheid - door de

Tsjechische geleerde Miroslav Hroch betiteld als de ‘fase A’ van elke nationalistische beweging. In sommige landen wordt dat culturele bewustwordingsproces geprovoceerd door toegenomen intolerantie van de centraliserende staten jegens hun cultureel uit de pas lopende periferieën: zo bijvoorbeeld in Wales, of in de Oekraïense en Baltische grensregionen van het tsarenrijk. In Finland wordt, als alternatief tegenover Russificatie, de Finse taal en cultuur bewust gecultiveerd door een elite die voorheen volledig Zweeds was georiënteerd. In Ierland wordt een oude strijd om gelijkberechtiging voor autochtone katholieken na 1830 steeds meer hergedefinieerd als een strijd voor zelfbestuur voor ’s lands Keltisch-Gaelische cultuur.

Cultuur en geopolitiek: de herverkaveling van de keizerrijken

De culturele verankering van het nationalisme uit zich ook in het feit dat de ‘Fase A’-intellectuelen meestal vanuit grote steden werken en dat wil vaak zeggen: buiten het eigenlijke territorium van de nationaliteit waarvoor ze ageren. Bretonse intellectuelen werken vaak in Parijs, Welshen in Londen; de bakermat van Albaans nationalisme ligt in Boekarest, voor Grieken was Wenen een belangrijk centrum en de eerste Servische boeken zijn gedrukt in Venetië en Boedapest. Cultuur is mobiel en reist met de mensen mee: ook de 19e-eeuwse metropolen waren al multicultureel met een grote aanzuigkracht op de meest diverse plattelands-regioenen. Uiteindelijk veroorzaakt dit gegeven aanzienlijke problemen als de culturele bewustwording van ‘Fase A’-activisten wordt vertaald naar de territoriale claims van maatschappelijke activisme en politiek separatisme. Op veel regionen in Europa, van Noord-Ierland en Sleeswijk-Holstein tot Karelië, Macedonië en Kosovo, zijn tegenzijdige cultureel-nationale claims uitgesproken; hier heeft het nationalisme een geschiedenis van grensconflicten teweeggebracht.

Ook het irredentisme is hiervan een voorbeeld: de aanspraak op gebiedsuitbreiding in naam van de aanwezigheid van volksgenoten buiten de staatsgrenzen. Irredentisme is als begrip ontstaan om de territoriale uitbreidingspolitiek van Italië rondom Venetië en Triëst mee aan te duiden. Het meest saillante voorbeeld is de gestage groei van een onafhankelijk Griekenland gedurende de negentiende eeuw, met als uiteindelijke droom de Ionische kust en Constantinopel op Turkije te veroveren. De schrijnende conflicten die hieruit zijn ontstaan belasten nog steeds de Grieks-Turkse verhoudingen en vormen een voorafschaduwing van de ‘etnische zuiveringen’ in de regio (een parallel voorbeeld uit Centraal-Europa is de Duitse annexatie van het Sudetenland in 1938 en de verdrijving van de Sudeten-Duitsers na 1945).

Rassendenken en etnisch nationalisme: 1845-1945

Een van de factoren die van het nationalisme in de loop van de 19e eeuw gaandeweg een sinisterder ideologie maken is de invloed van het racisme. Hoewel nationalisme en racisme twee verschillende ideologieën zijn, met elk hun eigen denkbeelden en voorgeschiedenis, hebben ze in de periode 1845-1945 wel invloed op elkaar uitgeoefend. De Franse edelman en historicus Arthur de Gobineau vat in zijn traktaat over de ‘ongelijkheid der mensenrassen’ (1845) een aantal vormen van rassendenken samen die voorheen reeds in onsystematische vorm hun spoor door de Europese geschiedenis hadden getrokken: xenofobie en antisemitisme; geloof in de overerfbaarheid van zowel morele als fysieke kenmerken; geloof in de herkenbaarheid van mentale aanleg vanuit lichamelijke indicatoren (fysiognomie); minachting voor koloniaal onderworpen volkeren als zijnde ‘minderwaardig’ en ‘lager ontwikkeld’; de gedachte dat raciaal gemengde huwelijken (miscegenatie) leiden tot een gedegeneerd nakomelingschap.

Dit gedachtegoed waart in heel Europa rond, met adepten in elk Europees land. Het bereikt Duitsland via de Engelsman Houston Stewart Chamberlain die introuwt in de kring rondom Richard Wagner en uit zich zowel in de Franse Dreyfus-affaire als in de medische identificatie van het Syndroom van Down met de evolutionair ‘minderwaardige’ ooglidplooi van ‘Mongolen’. Tegen het eind van de negentiende eeuw voedt met name de vrees voor atavisme (evolutionaire terugval in een primitiever ontwikkelingsstadium) een beduchtheid

Rassendenken en etnisch nationalisme: 1845-1945

voor de ‘innerlijke barbaar’ in de Europese samenleving. In boeken als Max Nordau’s *Entartung* (1892), maar ook in verhalen als R.L. Stevenson’s *Dr Jekyll and Mr Hyde* geeft Europa blijk van een degeneratievrees. Om die degeneratie tegen te gaan, lijkt (zo zegt men het Gobineau na) de zuiverheid van de bloedlijnen des volks een belangrijk vereiste. Ook zoekt men heil in militaire tucht, discipline, en het navolgen van krachtige leiders. Dit mondt uit in de nationaal-totalitaire regimes van de twintigste eeuw: het geloof in de bovenmenselijke, heroïsche leider die de wil van het volk belichaamt en zijn wilskracht aan de geschiedenis kan opleggen; de noodzaak om die leider met tucht en zelfonderwerping na te volgen; het vrijwaren van de volksgemeenschap tegen vreemde invloeden en fysiek-biologische degeneratie.

Dit laatste uit zich niet alleen in de antisemitische Neurenbergse wetten van het Derde Rijk maar ook in een nietsontziende eugenetica: de gedachte dat in de voortplanting ongewenste elementen uit de *gene pool* moeten worden weggezuiverd ten faveure van superieur genetisch materiaal. De eerste slachtoffers van georganiseerde vergassing in het Derde Rijk zijn dan ook geestelijk gehandicapten en ‘gedegeneerde’ Duitsers. Pas later wordt dit uitroeiingsbeleid, op immens veel grotere schaal, toegepast voor de ‘Endlösung der Judenfrage’. Later in de eeuw zien we nog sporen van eugenetica-denken o.m. in Zweden, waar onvrijwillige sterilisaties zijn toegepast op jonge vrouwen uit ‘asociale’ milieus.

Postnationalisme: de twintigste eeuw

Tijdens de hoogtijdagen van het etnisch en chauvinistisch nationalisme verheft zich een stem die algemeen wordt gezien als de aanvang van een tegenbeweging: die van Ernest Renan. Hoewel hij als Franse intellectueel uit de tweede helft van de negentiende eeuw zelf volop had meegedaan aan het formuleren van verbanden tussen etniciteit en cultuur, had de Duitse annexatie van Elzas-Lotharingen, na de Frans-Pruisische oorlog van 1870-71, hem op andere gedachten gebracht. De argumenten die door Duitsland werden aangevoerd ter rechtvaardiging van de annexatie waren alle van essentialistische aard: ze stelden dat er, ondanks de Franse verovering van Straatsburg onder Lodewijk XIV, een onvervreemdbaar Duitse essentie ten grondslag lag aan deze eertijds Duitse regio, herkenbaar in bouwstijl, wijnbouw en streektaal. Renan bracht daar tegenin dat de eenheid van een natie niet rechtstreeks gedetermineerd wordt door zulke infrastructurele factoren, aangezien in veel landen de aanwezigheid van zulke factoren aantoonbaar losstaat van het nationaal besef. Veeleer ligt, aldus Renan, nationale identiteit in de bereidheid van mensen om zichzelf tot een gemeenschap te bekennen, in hun levensstijl en maatschappelijk-politieke opstelling (door Renan betiteld als ‘een dagelijks hernieuwd referendum’). Die mentale bereidheid tot identificatie is gevoed door historisch besef: gedeelde herinneringen aan glorierijke of smartelijke episodes uit het verleden, maar ook het vergeten van conflicten uit vervlogen tijden.

Na de grote wereldoorlogen van de twintigste eeuw is getracht om Renans voluntaristische model, gebaseerd op de zelf-identificatie van de betrokkenen, te verwezenlijken door de soevereine staat in te kapselen in supranationale verbanden: de Volkenbond, de Verenigde Naties, de Raad van Europa en de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (waaruit de EEG en vervolgens de Europese Unie zijn voortgekomen). De staat heeft door die inkapseling aan soevereiniteit ingeboet. Dat soevereiniteitsverlies is tevens bevorderd door de Koude Oorlog en door het dekolonisatieproces en manifesteert zich tevens in het opkomend regionalisme.

Het eind van de Koude Oorlog heeft overal een heropleving van het nationalisme ingeluid: in Oost-Europa zijn communistische eenpartijstaten zoals de USSR, Joegoslavië en Tsjecho-

Postnationalisme: de twintigste eeuw

Slowakije (op al dan niet gewelddadige wijze) uiteengevallen en beheersen nationale en etnische vraagstukken de politiek. Maar ook in het Westen zijn de staatkundige verhoudingen opnieuw in een stroomversnelling terechtgekomen: van de éénwording van Duitsland tot de regionalisering van Spanje, het Verenigd Koninkrijk en België. Volksnationalisme, tot in de jaren-'80 het domein van een vergrijzende ‘fringe’ van oude fascisten, is overgeslagen op een jonge generatie en oefent een aanzuigende werking uit op het de burgerlijk-conservatieve centrum-rechts; en overall in Europa wordt de publieke sfeer beheerst door vaak bittere debatten en confrontaties over culturele en etnische identiteit.

De nationaliteitenproblematiek in Europa is nog springlevend. Ze is veel complexer dan de vaak verhitte publieke debatten wensen te erkennen en dient langs niet minder dan drie dimensies geanalyseerd te worden: de horizontale dimensie van de plaatsing van de eigen ‘natie’ tussen (of tegenover) andere landen en samenlevingen; de verticale dimensie van de identificatie van de natie (inclusief haar minderheden) met regionale, nationale en supranationale overheden; en de sagittale, transgenerationale dimensie van het toenemend belang dat wordt gehecht aan tradities en historisch besef.

Grootste opgave voor de komende decennia lijkt daarbij een genuanceerd maar werkbaar begrip van wat we onder ‘natie’ en identiteit verstaan, en hoe zich dat verhoudt met de wet- en regelgeving en conflictregulering in de staat. Historisch-vergelijkend onderzoek geeft aan dat de natie vooral een politiek geïnstrumentaliseerd collectief zelfbeeld is, een *gewaarwording van gemeenschappelijkheid*. Dat zelfbeeld biedt zijn adepten zowel een historisch houvast en continuïteitsbesef als ook een idee van onderlinge verbondenheid, maar blijkt bij nadere beschouwing in feite sterk te variëren tussen verschillende delen van de samenleving en onderhevig te zijn aan aanzienlijke historische schommelingen.

De natie is een gewaarwording van gemeenschappelijkheid: de staat is een maatschappelijk contract. Hoe en of die beide elementen te rijmen zijn als ‘natiestaat’ blijft een open, en zeer lastige, vraag, uitgerekend in een tijd van globalisering en *identity politics*.

Bronnen en verdere lectuur

De bronnen over dit wijd uitwaaierende onderwerp zijn te talrijk om zelfs maar bij benadering representatief te selecteren. Mijn eigen boek *National Thought in Europe: A Cultural History* heeft de hier behandelde ontwikkelingen tot onderwerp en geeft een uitgebreide literatuurlijst. Er bestaat een oudere en kortere, Nederlandstalige versie van dat boek:

Nationaal denken in Europa.

Een algemene intellectuele schatplichtigheid moet ik memoreren aan het werk of de inspiratie van Isaiah Berlin, Hugo Dyserinck, Jürgen Habermas, Hans Kohn en Karl Popper, mijn collega's bij Europese Studies, en mijn promovendi - *bien étonnés de se trouver ensemble.*

Enkele overzichtswerken verdienen afzonderlijk vermelding. De Europese geschiedenis wordt met verve als complex geheel gepresenteerd in Norman Davies's *Europe: A History* en Peter Rietbergens *Europe: A Cultural History*. Nationalisme-theorieën worden helder op een rij gezet in Paul Lawrence, *Nationalism: History and Theory*, een boek dat de noodzaak ondervangt om de obligate lectuur van de 'klassiekers' van het nationalisme-onderzoek (Ernest Gellner, Anthony Smith, Eric Hobsbawm, Benedict Anderson, John Breuilly) in al hun onderlinge twistpunten door te werken. Voor de hier gekozen ideeënhistorische benadering is het vergelijkend werk van Miroslav Hroch bijzonder verhelderend (*Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*; en *Das Europa Der Nationen: Die Moderne Nationsbildung Im Europäischen Vergleich*). De diverse feiten en data staan exemplarisch naast elkaar in Raymond Pearsons naslagwerkje *European Nationalism, 1789-1920*.

Bronnen en verdere lectuur

Specifiek voor de thema's van de afzonderlijke colleges: een klassieker voor middeleeuwse attitudes blijft Arno Borst, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. Voor de vroegmoderne staats- en territoriumvorming zijn er de aardige grensgeschiedenis *Deutschlands Grenzen in der Geschichte*, red. Alexander Demandt, en de relevante artikelen in Pierre Nora's klassieke verzamelwerk *Les lieux de mémoire*. Het Verlichtingspatriottisme is onderwerp van talrijke gedegen wetenschappelijke studies (o.m. van Franco Venturi en Maurizio Viroli), maar goed gepopulariseerd en spannend naverteld in Simon Schama's *Patriots and Liberators* en *Citizens*. Rüdiger Safranski heeft in zijn *Romantik. Eine deutsche Affäre* een mooi beeld geschetst van de impact van de Romantiek op de Duitse nationale ontwikkeling. Negentiende-eeuws rassendenken en biologisch determinisme is het onderwerp van Stephen Jay Goulds klassieker *The Mismeasure of Man*. De pogingen van de Parijse Vredesconferentie om de Eerste Wereldoorlog met een systeem van op basis van 'national self-determination' afgebakende natie-staten te beëindigen is even overzichtelijk als gedetailleerd beschreven in Margaret Macmillans meeslepende *Paris 1919*.

Van Babylon tot New York

HOORCOLLEGE OVER 5000 JAAR STADSGESCHIEDENIS

De stad is een intrigerend fenomeen. Al duizenden jaren wordt er door mensen in gewoond en geleefd. Het is bovendien de plek bij uitstek waar wordt gehandeld, religie en cultuur worden aangeboden en van waaruit wordt bestuurd. In deze collegereeks wordt een levendig overzicht gegeven van bijna 5000 jaar stadsgeschiedenis aan de hand van een aantal concrete steden in verschillende fasen van hun ontwikkeling. Ideaaltypen als de klassieke stad, de middeleeuwse stad, de barokstad en de moderne stad worden gekoppeld aan de lotgevallen van echte steden en aan de opvattingen en ambities van stedelingen en planologen van vlees en bloed.

Sprekers

Drs. Herman Beliën is historicus en docent aan de Universiteit van Amsterdam. Beliën schreef diverse onderwijsboeken, reisgidsen en historische boeken voor een groter publiek, zoals *De Nederlandse geschiedenis in een notendop*. In 1999 en 2000 presenteerde hij twee tv-programma's voor de NPS: *De quiz van de eeuw* en *Bestaat Nederland wel?*, een reeks van tien documentaires over de Nederlandse cultuur. Van hem zijn eerder hoorcolleges op audio-cd verschenen over de vaderlandse geschiedenis.

Prof. dr. Fik Meijer is emeritushoogleraar Oude Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, vertaler en schrijver. Hij publiceerde o.a. *Keizers sterven niet in bed* en *Gladiatoren*. Van hem zijn eerder hoorcolleges op audio-cd verschenen over de klassieke oudheid en de Olympische Spelen.

Dr. Paul Knevel is als universitair docent verbonden aan de Opleiding Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hij publiceert regelmatig over uiteenlopende onderwerpen uit de geschiedenis van Nederland in de vroeg-moderne tijd. Tot zijn recente publicaties behoort *Geschiedenis op straat, Wandelingen door de geschiedenis in Nederland* (samen met Herman Beliën en Ineke van Tol).

Klinkende geschiedenis

HOORCOLLEGE OVER WESTERSE MUZIEKGESCHIEDENIS

In dit acht uur durende hoorcollege neemt Leo Samama de luisteraar mee door de geschiedenis van de westerse klassieke muziek. Beginnend bij de kunstuitingen van de troubadours in Frankrijk tot de composities van de moderne klassieke muziek. Daarnaast komen de belangrijkste periodes aan bod, waaronder de barok, de Weense Klassieken, de romantiek en de 20e eeuw. Een cultuurhistorische kijk op ons muzikale verleden. Samama illustreert zijn college met muziekfragmenten van CD en piano.

Spreker

Drs. Leo Samama is componist, schrijver en directeur van het Nederlands Kamerkoor. Na zijn studie muziekwetenschappen aan de Universiteit Utrecht, doceerde hij o.a. aan de conservatoria van Utrecht en Den Haag. Hij heeft veel gepubliceerd en heeft meerdere composities op zijn naam staan voor koor, orkest en solo-instrumenten. Van hem zijn eerder hoorcolleges op audio-cd verschenen over *Mozart* en *Beethoven*.

Overspelige vrouwen

HOORCOLLEGE OVER DESPERATE HOUSEWIVES IN DE WERELDLITERAATUUR

Wat hebben Madame Bovary, Anna Karenina, de prinses van Clèves, Hester Prynne, Effi Briest en Eline Vere met elkaar gemeen? Zij zijn klassieke romanfiguren én overspelige vrouwen. De romans waarin zij voorkomen zijn geschreven in voorgaande eeuwen. Maar het thema van liefde en passie in conflict met plicht en rede, wordt in elk van deze boeken zo behandeld dat de personages en hun ontwikkeling ook voor de moderne lezer volstrekt overtuigend zijn. Maarten van Buuren plaatst de schrijvers en hun romans in een cultuurhistorisch perspectief. Tijden veranderen, maar de mens blijft hetzelfde. Toch laten de romanpersonages zien dat zij zichzelf telkens anders definiëren: de conventies van de tijd waarin ze leven bepalen wel degelijk hun zelfbeeld.

Spreker

Prof. dr. Maarten van Buuren is als hoogleraar Franse taal- en letterkunde verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij is gespecialiseerd in literatuurtheorie en Franse literatuur uit de 19e en 20e eeuw. Hij is tevens essayist, vertaler en auteur van het boek *Moderne Franse Literatuur*.

De mensenlijke toon

HOORCOLLEGE OVER DE FILOSOFIE VAN DE MODERNE MENS

De moderne mens is een paradoxaal wezen dat - hoe rationeel ook - bij de diepste levensbeslissingen liever op het gevoel dan op de rede terugvalt. Hij doorziet de natuur wetenschappelijk, maar laat zich even graag door haar overweldigen. Hij kan (bijna) alles, maar weet niet of hij ook alles mag. In deze collegeserie laat Ger Groot zien welke filosofische ideeën de mens gevormd hebben tot het wezen dat hij nu is. In veel muziekwerken resoneren filosofische gedachten mee die deze ontwikkeling illustreren. Soms geschreven door componisten die zelf filosofen waren, zoals Rousseau en Nietzsche. Door gebruikmaking van diverse muziekfragmenten ontvouwt zich een muzikaal gedachte-panorama waarin de hedendaagse mens langzaam geboren zien worden.

Spreker

Dr. Ger Groot doceert wijsgerige antropologie en cultuurfilosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Daarnaast publiceert hij veelvuldig beschouwingen, boekbesprekingen en opiniestukken in dag- en weekbladen en culturele tijdschriften. Zijn meest recente boeken zijn *Vier ongemakkelijke filosofen: Nietzsche, Cioran, Bataille, Derrida* (2003), *Het krediet van het credo: godsdienst, ongeloof, katholicisme* (2006) en *De gelukkigste illusies: over kwaad en verlossing* (2008).

De hoorcolleges zijn te bestellen via nrc.nl/academie

Nieuwe titels

In het najaar van 2008 verschijnen twee nieuwe hoorcolleges van NRC Handelsblad Academie.

